

На жаль, не можна не відзначити й численних друкарських помилок у монографії, що інколи спотворюють зміст (так, наприклад, зазначені на с. 115 дати життя сановника Мордовського халіфату Ісаака ібн Шапрута необізаному читачу так і залишаються невідомими через незрозумілість надрукованого тощо).

Проте, незважаючи на певні недоліки, монографія С.Б. Сорочана за своїм науковим діапазоном є одним із кращих досліджень. Обсяг вико-

ристаних автором матеріалів викликає захоплення, як і авторське вміння користуватися цим гігантським масивом інформації. Дискусійність окремих тверджень праці компенсується новими перспективними напрямками, які вона відкриває. Рецензоване дослідження є важливим внеском у вивчення історії як ранньосередньовічного Криму, так і територій, суміжних із півостровом.

О.В. ЗАМОРЯХІН, О.В. КОЛОБОВ

Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. О некоторых вопросах истории Таврики иконоборческого периода в интерпретации Х.-Ф. Байера // МАИЭТ. — Симферополь, 2002. — Вып. 9.

Сорочан С.Б. Византия IV—IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. — Изд. 2-е, испр. и доп. — Харьков: Майдан, 2001. — 476 с.

Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э. Очерки истории и культуры / А.О. Владимиров, Д.В. Журавлев, В.М. Зубарь и др. — Харьков: Майдан, 2004. — 731 с.

Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры. — К.: Академ-періодика, 2005. — 628 с.

Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры // МИА. — 1959. — № 63. — 364 с.

Одержано 28.10.2006

В о з н и й І.П.

Поселення X—XIV ст. у межиріччі верхнього Серету та середнього Дністра. Укріплені поселення та давньоруські міста

Чернівці: Золоті литаври, 2005. — Ч. 1. — 255 с.

Рецензовану монографію І.П. Возного присвячено аналізу археологічних матеріалів та історичній інтерпретації укріплених поселень X—XIV ст., розташованих у межиріччі верхнього Серету та середнього Дністра. Слід зазначити, що І.П. Возний належить до відомої школи буковинських археологів, які плідно працюють над розв'язанням актуальних питань зі слов'янської тематики. Цю школу було створено визначним ученим Б.О. Тимощуком, який протягом багатьох десятиріч досліджував старожитності VI—XIII ст. на теренах сучасної Чернівецької обл. України. Саме завдяки працям Б.О. Тимощука до наукового обігу було введено десятки слов'янських пам'яток празько-корчацької VI—VII ст., лука-райковецької VIII—X ст. і власне давньоруських культур кінця X—XIII ст. Результати цих досліджень свого часу було узагальнено в кількох монографіях ученого і численних статтях. Саме Б.О. Тимошук першим

серед українських археологів розробив на матеріалах Північної Буковини детальну класифікацію укріплених поселень не лише за їх зовнішніми ознаками, а і й соціальним змістом.

І.П. Возний — послідовний учень Б.О. Тимощука — своїми розкопками і розвідками за останні два десятиліття не лише поповнив джерельну базу, а й розвинув і уточнив деякі теоретичні та методологічні розробки свого вчителя. Це вже сповна відчувалося у його першій самостійній монографії, присвяченій результатам польових досліджень Чорнівського городища XII—XIII ст., яке автор цілком справедливо вважає феодальною садибою — передвісником сучасних Чорнівців (Возний 1998).

У рецензованій монографії автор аналізує усі відомі на сьогодні городища Північної Буковини у хронологічних межах X—XIV ст., які розподіляє на дві великі підгрупи — укріплені поселення і власне давньоруські міста, відомі за літописними повідомленнями. Відповідно до цього по-

ділу підпорядковано і структуру праці: у першому розділі розглянуто городища, у другому — осередки міського життя населення Північної Буковини у давньоруський і, почасти, післямонгольський часи.

Хронологічний діапазон рецензованого дослідження охоплює X—XIV ст., але насправді автор розглядає переважно укріплення, що вже функціонували в давньоруський час, тобто з кінця X ст., коли східнохорватські племена увійшли до складу Русі після походів Володимира Святославича. На нашу думку, такі хронологічні рамки дослідження цілком доцільні й не викликають серйозних заперечень. Проте, як нам здається, І.П. Возному в першому розділі праці слід було стисло зупинитися на характеристиці буковинських укріплень, які передували городищам, що виникли наприкінці X ст. і функціонували протягом давньоруського часу — в XI — середині XIII ст. Незважаючи на те, що словенські городища VIII—X ст. було всебічно розглянуто у працях Б.О. Тимощука і Л.П. Михайлини (Тимошук 1976; Михайлина 1997), на наш погляд, їх аналіз у рецензованій праці був би цілком доречним, оскільки вони відігравали визначальну роль у містотворчих процесах регіону й усього східнослов'янського світу. Переконані, що праця І.П. Возного від цього тільки б виграла. Ймовірно, це розуміє і сам автор, адже повсякчас як у першому, так і другому розділах праці звертається до матеріалів буковинських городищ VIII—X ст., особливо Ревнянського археологічного комплексу.

У другому розділі всебічно проаналізовано розвиток давньоруських міст Північної Буковини кінця X — середині XIII ст. На основі археологічного матеріалу автор дійшов висновку, що монгольська навала мала тяжкі деструктивні наслідки для соціально-економічного розвитку краю. Під ударами завойовників загинула переважна більшість міських осередків регіону. Життя на деяких із них ледь животіло у вигляді не досить виразних поселень сільського типу. Проте, як це переконливо показує автор, деякі з поселень пережили жакливу навалу і продовжували розвиватись і в післямонгольський час — у другій половині XIII—XIV ст. Найпоказовішим у цьому плані є Хотин, що завдяки своєму вигідному розташуванню на перехресті торгових шляхів у той час став стратегічно важливою фортецею на кордоні з лісостепом, де протягом усього пізнього середньовіччя не вщухала боротьба осілого землеробського населення із воювничими номадами.

На наш погляд, вдалим є параграф, присвячений монастирям Буковини давньоруського часу. Цілком справедливо автор зробив висновок, що структурно вони входили до складу дав-

ньоруських міст, хоча й могли розташовуватися на певній, як у Галичі, відстані від основного міського ядра. Слід зазначити, що у вивченні чернечого життя Буковини давньоруського часу зроблено лише перші кроки, тому слід очікувати нових відкриттів. Переконані, що ця тема варта великої самостійної праці, що висвітлить певні аспекти духовної культури давньоруського населення Північної Буковини.

У другому розділі рецензованої монографії цілком доречним є параграф, присвячений демографічним процесам у містах. Слід зауважити, що питання палеодемографії останнім часом привертає увагу як закордонних, так і вітчизняних дослідників. Висновки палеодемографії є важливим чинником для реконструювання складних історичних процесів, що відбувалися як у давнину, так і в більш наближений до нас давньоруський час. Зважаючи на це, палеодемографічні реконструкції на прикладі північнобуковинських міських осередків, запропоновані І.П. Возним, видаються нам надзвичайно цікавими, тим більше, що до нього цим ніхто серйозно не займався. Проте слід зазначити, що методика палеодемографічних досліджень нині розроблено ще досить недостатньо. Вона дає більш значущі результати за наявності достатньої кількості писемних актових джерел, наприклад, для території Візантії чи деяких інших країн Західної Європи. Найбільшу інформативність щодо території Русі несуть археологічні джерела, але оперувати ними слід дуже обережно.

В ідеалі археологічну пам'ятку слід досліджувати повністю або ж площею, що становить не менше 50 %, тоді похибка під час підрахунку мешканців того чи іншого населеного пункту буде мінімальною. Хоча і тут можливі нюанси. Так, дотепер археологи з великими труднощами датують різночасові об'єкти у межах півстоліття (маємо на увазі слов'яно-руський час), не кажучи про датування їх у межах 25—30 років, що, до речі, становлять середньостатистичне життя одного покоління. Отже, якщо оперувати кількістю жителів, наприклад, Ревнянського осередку в IX—X ст. у кількості 4800 осіб, слід мати на увазі, що ця цифра не є абсолютною, а цілком умовною. Те саме стосується й інших населених пунктів, проаналізованих І.П. Возним.

На наш погляд, більш коректнішою була б спроба підрахунку мешканців невеликих феодалних укріплень XII—XIII ст., тим більше, що Чорнівське городище розкопане автором повністю. На середину XIII ст. припадає раптова загибель городищ у Райках і Колодяжині, також досліджених практично повністю. Проте й у цьому випадку селища-посади навколо них розкопані фрагментарно, тому можна лише здогадуватися про загальну кількість військової зало-

ги, що охороняла їх у мирний час. У часи воєнних дій загальна кількість мешканців, як це добре ілюструє приклад Райковецького городища, значно збільшувалась за рахунок окольного міста і найближчих сіл округи. Також не можна вважати коректними цифри в 300—400 м² у підрахунок кількості садиб, розташованих у межах окольних міст. Вони є більш-менш прийнятними для великих міст Русі Х—ХІІІ ст., які до того ж вивчено широкими площами (Київ, Новгород, Берестя, Полоцьк). Тут було досліджено цілі міські квартали, найповніше — у межах ХІІ—ХІІІ ст. Екстраполювати висновки щодо кількості садиб у Києві чи Новгороді на Ревно і Василів, на наш погляд, не досить доречно, адже сам автор у попередніх розділах зазначив, що тут культурний шар залягає не суцільним багатометровим масивом, а трапляється спорадично на досить значній площі. Отже, існує велика імовірність похибки під час визначення навіть відносної кількості жителів цих поселенських структур.

Незважаючи на це, вважаємо, що питання палеодемографії слід порушувати і вирішувати в кожному конкретному випадку. Лише після планомірних багатолітніх досліджень широкими площами висновки можуть стати більш коректними, але абсолютними вони, ймовірно, не стануть ніколи.

У цілому, монографія І.П. Возного, присвячена аналізу укріплених поселень Північної Буковини, безперечно, заслуговує на високу оцінку. Утім, як і всі великі узагальнювальні праці, вона має низку конкретних огріхів, на які ми звернули увагу. Зокрема, неточності містяться у параграфі, присвяченому хронології городищ: «... на території городищ <...> виявлені шиферні пряслиця <...> У більшості своїй вони невеликих розмірів, діаметром 2—3 см і діаметром каналу 7—8 мм. Пряслиця представлені біконічними, циліндричними і усічено-конічними формами. Побутування цієї категорії знахідок припадає на ХІІ ст.» (Возний 2005, с. 79). По-перше, у сучасних наукових працях терміни «шифер», «ши-ферний» не вживаються. Для означення природного мінералу, з якого виготовляли подібні пряслиця, натільні хрестики, жорнові камені, ливарні формочки тощо, використовують поняття «піро-філіт», «рожевий овруцький пірофілітовий сланець», що є єдино правильним понятійним визначенням із позиції сучасної геолого-мінерало-гічної науки.

По-друге, автор, датуючи пірофілітові пряслиця ХІІ—ХІІІ ст., посилається на статті П.Ф. Лисенко, Р.Л. Розенфельда, Б.О. Колчина, опубліковані ще у 50—60-х рр. ХХ ст. За останні десятиріччя нагромаджено новий якісний матеріал, що дає змогу по-новому вирішувати питання типології і датування виробів із овруцького ро-

жевого пірофіліту. Однак І.П. Возний, напевно, не обізнаний із низкою праць із цієї проблематики (Петрашенко 1988; 2005; Село... 2003, с. 131—137; Павленко 2004). Матеріали розкопок Іскоростеня, зруйнованого у 946 р., засвідчують, що вже наприкінці ІХ — на початку Х ст. древліанам був відомий пірофіліт, із якого вони виготовляли жорна, пряслиця і намистини. Серед пірофілітових артефактів Іскоростеня першої половини Х ст. відомі всі форми пряслиць, які І.П. Возний датує виключно ХІІ—ХІІІ ст. (Звіздецький, Петраускас, Польгуй 2004, с. 72).

Ще одна прикра неточність, пов'язана із хронологією, стосується датування наконечників стріл. Так, І.П. Возний із посиланням на відому працю А.Ф. Медведєва вважає, що шилоподібні наконечники стріл з'явилися лише в ХІІ—ХІІІ ст. (С. 79), але матеріали Іскоростеня спростовують це твердження. Вже у першій половині Х ст. вони були дуже поширені (Звіздецький, Петраускас, Польгуй 2004, рис. 21, с. 84).

Викликає також подив різночитання у тексті монографії загальної кількості городищ межиріччя верхнього Серету та середнього Дністра. Так, на с. 8 автор стверджує, що наприкінці Х—ХІV ст. тут існувало 32 укріплених пункти, а на с. 55 (табл. 6) і с. 56 (табл. 7) він уже розглядає 56 городищ, що до певної міри дезорієнтує читача. Річ у тому, що І.П. Возний додає до 32 городищ ще 24 укріплення більш раннього часу. Отже, як уже було зазначено, просто необхідний параграф, де б було розглянуто східнохорватські укріплення VIII—Х ст. В іншому випадку вводити їх до зведених таблиць, на нашу думку, недоцільно, позаяк потім читачу дуже важко розібратися в хронологічних межах існування того чи іншого укріпленого поселення.

Із укріплених пам'яток, розглянутих автором у монографії, особливе місце посідає давньоруське літописне місто Василів на Дністрі. Проте і тут є певна неузгодженість. І.П. Возний усюди наголошує, що розглянуті у монографії пам'ятки належали східнохорватському племінному угрупованню, а пізніше — його нащадкам. Аналізуючи Василів на Дністрі, він раптом зауважує, що територію, де виникло місто, займали тиверці (с. 25). Принаймні так впливає із контексту речення. Мабуть, у подальших розробках слід ретельніше редагувати текст рукопису, щоб уникнути різночитань. Ще одна прикра похибка, пов'язана з неухважною правкою тексту, стосується Хотинської фортеці. Описуючи початкову кам'яну стіну міста, яку І.П. Возний пов'язує із будівничою діяльністю Данила Галицького, автор зазначає, що ця фортифікаційна споруда збереглася на висоту 7 м і ширину 14,5 м (с. 146). Ймовірно, тут йдеться не про ширину (навіть Велика Китайська стіна скромніша за цими па-

раметрами), а довжину частини стіни, що збереглася.

Недоліком рецензованої праці вважаємо також те, що автор не зазначає розкопаної площі пам'яток. Порівняння загальної площі з дослідженою було б дуже показовим, в одних випадках підсилюючи аргументацію І.П. Возного, а в інших — залишаючи поле для роздумів.

На с. 211 монографії І.П. Возного є таке твердження: «<...> як вважають дослідники, площа «міста Володимира» в Києві становила приблизно 1 га». При цьому автор не посилається на жодного із дослідників Києва. Між тим ще С.Р. Кілієвич писала, що найдавніше городище на Старокиївській горі мало укріплену площу 2 га, а укріплення «міста Володимира» охоплювали територію не менше 10 га (Кілієвич 1982, с. 48, 57). За уточненими даними В.К. Козюби, у VIII—IX ст. укріплений майдан-

чик на Старокиївській горі мав площу 1,5—1,6 га (Козюба 2004, с. 144) і, на думку дослідника, виконував лише функцію передового сторожового форпосту, що прикривав Київ (зокрема, Замкову гору та Поділ) із півдня (Козюба 2004, с. 50). Отже, І.П. Возному слід бути уважнішим і враховувати сучасні наукові розробки, висловлюючи ті чи інші припущення.

У цілому монографія І.П. Возного про укріплені поселення і давньоруські міста в межиріччі верхнього Серету та середнього Дністра справляє враження цілком якісного самостійного дослідження. Втім під час підготовки докторської дисертації на цю тему автору слід врахувати низку наших зауважень, зокрема, тих, що стосуються хронології укріплень, типології посадів давньоруських міст, розвитку ремесел тощо.

Б.А. ЗВІЗДЕЦЬКИЙ

Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст. — Чернівці: Рута, 1998. — 154 с.

Звіздецький Б.А., Петраускас А.В., Польгуй В.І. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 51—86.

Кириєвич С.Р. Дитинець Києва IX — першої половини XIII вв. (по матеріалам археологічних досліджень). — К.: Наук. думка, 1982. — 173 с.

Козюба В.К. Городище на Старокиївській горі // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 39—152.

Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII—X ст. — Чернівці: Рута, 1997. — 147 с.

Павленко С.В. Обробка пірофілітового сланцю на укріплених поселеннях Овруцького кряжу // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 215—218.

Петрашенко В.О. Слов'янські пряслиця VIII—X ст. з правобережжя Середнього Подніпров'я // Археологія. — 1988. — № 62. — С. 24—31.

Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселения у с. Григоровка). — К., 2005. — С. 106—110.

Село Київської Русі. — К.: Шлях, 2003. — С. 131—137.

Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К.: Наук. думка. — 1976.

Одержано 23.03.2006